Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ «ΤΟΜΟΙ» ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ (1143/80) ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΝ ΜΕΘΙΣΤΑΜΕΝΩΝ ΜΩΑΜΕΘΑΝΩΝ

Οἱ Βυζαντῖνοι ἡγεμόνες ἐντελῶς ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἐπεδείκνυον διὰ τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως μεταξὺ τῶν βαρβάρων καὶ ἀπολιτίστων εἰσέτι λαῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο ἐπεδείξατο εἴπερ τις καὶ ἄλλος καὶ ὁ γενναῖος αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸς (1143/80). Πάντες οἱ Ἐγκωμιασταὶ τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ ἰδιαιτέρως ἐξαίρουσι τὴν μέριμναν τοῦ γενναίου τούτου ἡγεμόνος των διὰ τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τὰ ὑποτασσόμενα ὑπ᾽ αὐτοῦ βαρβαρικὰ φῦλα[1]. Ἐν τοῖς Ὑπομνήμασιν ἡμῶν εἰς τοὺς δύο Λόγους τοῦ Εὐθυμίου Μαλάκη εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸν[2] ἐσημειώσαμεν τὰ ἑξῆς ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου χαρακτηριστικά: «Ι, 526,23: «οὐκ ἀρκετὰ βασιλεῦσι τὰ τέκνα, ὅσα τοῦ γάμου δωρήματα· ἀλλὰ γὰρ φιλοτιμοῦνται καὶ διὰ τῶν πολέμων τεκνογονεῖν καὶ ποιοῦνται τέκνα τὰ κατορθώματα». Ὁ αὐτοκράτωρ, ὡς ἄλλος Ἀβραάμ, ποιεῖται τέκνα τοὺς ἀσεβεῖς βαρβάρους ὑπὸ τὸ θεῖον αὐτοῦ κράτος τούτους ὑποτάσσων καὶ τὴν ἀληθῆ τοῦ Χριστοῦ θρησκείαν αὐτοῖς διαδίδων καὶ αὐτὴν τούτους ἐκδιδάσκων· Πρβ. Ἰω. 8,39 καὶ τὰ ἐν τῷ παρόντι Ι, 526,28: «τὰ δὲ τρόπαια... τῶν ζωγρουμένων οἱ πρὸς Θεὸν ἐπιστρέφοντες». Ἦτο πεποίθησις τῶν Βυζαντίνων ὅτι ἕκαστος πόλεμος διεξήγετο πάντοτε «ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος», καὶ ἡ θαυμασία αὕτη ἀντίληψις πάντοτε μέχρι καὶ τῆς σήμερον ἐνεψύχωνε πάμπαν τὸ Ἑλληνικὸν κατὰ παντὸς ἔξωθεν ἐπιδρομέως».

Αἱ κατὰ τῶν βαρβάρων λοιπὸν καὶ ἀλλοεθνῶν στρατεῖαι τοῦ αὐτοκράτορος, ἐκτὸς τῆς ἀσφαλείας τῆς αὐτοκρατορίας, σκοπὸν εἶχον καὶ τὴν ὑπὲρ τῆς

---

[1] Κατ᾽ ἀγαθὴν συγκυρίαν οἱ περισσότεροι Ἐγκωμιαστικοὶ Λόγοι εἰς τοὺς βυζαντιακοὺς αὐτοκράτορας, οἵτινες ἄχρις ἡμῶν διεσώθησαν, ἀναφέρονται εἰς τὸν *Μανουὴλ Α΄ Κομνηνόν*. Ὅρα Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, Athènes 1947 Β΄, σ. 333 καὶ ἡμετέραν μελέτην: Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) (δεύτερον ἥμισυ ιβ΄ ἑκατοντ.), Τὰ σῳζόμενα. Τεῦχος Β΄. Δύο Ἐγκωμιαστικοὶ Λόγοι, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ τὸν Κομνηνὸν (1143/80). Ἐν Ἀθήναις 1949 (ἀνάτυπον) σ. 514 (10), σημ. 4 ἑ.

[2] σ. 712 (59).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212

πίστεως ἄμυναν, τὴν σωτηρίαν τῶν εὐσεβῶν τῆς αὐτοκρατορίας τέκνων καὶ πρὸ πάντων τὴν διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς καὶ δὴ καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως εἰς ἔθνη καὶ λαοὺς ἀλλοθρήσκους καὶ βαρβάρους [1].

Ἀλλ᾽ οἱ Βυζαντῖνοι ἡγεμόνες δὲν ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν διάδοσιν μεταξὺ τῶν ἀπολιτίστων λαῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως μόνον ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος πρὸς τοῦτο κινούμενοι, ἀλλὰ τοὐναντίον, οἱ ἴδιοι πιστὰ τῆς ὀρθοδοξίας τέκνα ἑαυτοὺς ὁμολογοῦντες, μεγάλας κατέβαλλον προσπαθείας καὶ φλογερὸν ἐπεδείκνυον ζῆλον διὰ τὰ καθόλου ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Εἰδικῶς περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ ταῦτα λέγει σχετικῶς ὁ ἡμέτερος Εὐθύμιος Μαλάκης [2]: «πυρπολεῖ σου τὴν καρδίαν ὁ ζῆλος, ἐσθίει τὴν ψυχὴν ἡ μέριμνα τῶν ἐκκλησιῶν». Σχολιάζοντες τὸ χωρίον τοῦτο ἐσημειώσαμεν τὰ ἑξῆς, ἄξια καὶ ἐνταῦθα νὰ καταχωρισθῶσιν: «Ὁ ρήτωρ Εὐθύμιος, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ γραφικὸν «ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου κατέφαγέ με» (Ψαλμ. 68,10. Ἰω. 2,17), δὲν λησμονεῖ, καθὸ καὶ «λάτρης Θεοῦ», νὰ ἐξάρῃ τὴν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας μέριμναν καὶ τὸ μέγα τοῦ Μανουὴλ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν φλεγόντων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Τοῦτο πράττουσι, προκειμένου νὰ ἐπαινέσωσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ πολιτικὴν καὶ ἕτεροι ρήτορες. Π.χ. ὁ Εὐστάθιος R.F. 6,5 λέγει: «ὅση ἐν δόγματι καὶ ὅση ἐν τοῖς λοιποῖς, ἄλλο τοῦτο μέρος ὑποθήκης ἐγκοπτούσης τὸν ἀμέριμνον βίον, ὅτι καὶ ἡ τῶν ἐκκλησιῶν μέριμνα ἐν λόγῳ μεγίστῳ τέθειται». Πλείονα παρὰ Treitinger σ. 219 ἑ. Ὅρα παρὰ F. Dölger, Urk. II, 62 ἑ. τὰ ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ ἐκδοθέντα ἐπίσημα ἔγγραφα ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ κλήρου, ὡς καὶ τῶν διαφόρων ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ μονῶν... Τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν ἐπισήμων αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων, ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ ποικίλων ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων, μηδὲ καὶ αὐτῶν τῶν δογματικῶν θεμάτων ἐξαιρουμένων, ἀποδεικνύει τῷ ὄντι πόσον μέγα ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν. Καλῶς λοιπὸν ποιῶν ὁ Εὐθύμιος ὑμνεῖ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν ζῆλον τοῦ Μανουήλ».

Μέγας λοιπὸν ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καθόλου ὑποθέσεων ζηλωτὴς ὢν ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός, φυσικὸν ἦτο ὅτι θὰ ἀνεμιγνύετο καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσελεύσεως τῶν Μωαμεθανῶν. Τὸ ζή-

---

[1] Τοῦτο ἐξαίρει, προκειμένου περὶ τοῦ αὐτοκράτορος *Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ* καὶ ὁ κλεινὸς τῆς Θεσσαλονίκης Ἀρχιεπίσκοπος *Εὐστάθιος Κατάφλωρος* εἰς Λόγον του Ἐγκωμιαστικὸν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον, ταῦτα λέγων: «καὶ συνάγεις πρὸς Θεὸν τὸ τὴν πίστιν ἀλλότριον, καὶ ἄγεις τοὺς ἀφισταμένους εἰς Θεοῦ οἰκειότητα, καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ αὐλὴν προβάτων πληροῖς, ἅπερ εἶχε μὲν Θεὸς ὁ μέγας ποιμήν, ἔσω δὲ τῆς ἐκείνου αὐλῆς οὔπω προέκυπτον» παρὰ W. Regel, Fontes rerum byzantinarum, Petropoli 1892 - 1917 I, 49,23.

[2] Μν.ἑ.σ. 150 (75).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212

τημα τοῦτο, ὅπερ παρ' ὀλίγον νὰ προκαλέσῃ διάστασιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ ὅπερ δεικνύει τὴν ἰσχυρὰν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ καὶ κατὰ τὴν συζήτησιν τοῦ ὁποίου σπουδαῖον διεδραμάτισε ρόλον ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος Κατάφλωρος, δὲν ἠρευνήθη, καθ' ὅσον γνωρίζω, δεόντως, ἀλλ' οὐδ' ἐπεστήθη ἡ προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων πρὸς ὀρθὴν ἑρμηνείαν αὐτοῦ. Ἀκολουθοῦντες πιστῶς τὴν ὑπὸ τοῦ Χρονογράφου Νικήτα Χωνιάτου ἀφήγησιν τοῦ συμβάντος, θὰ ἐκθέσωμεν τὰ κατ' αὐτὸ μετὰ τῶν ἡμετέρων κρίσεων καὶ παρατηρήσεων. Ἰδοὺ λοιπὸν πῶς ἔχει τὸ ζήτημα.

Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' Κομνηνὸς (1143/80) ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 1178 [1] δύο «Τόμους», ὅπως ἀπαλειφθῇ ἀπὸ τῶν διδακτικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τὸ *ἀνάθεμα* κατὰ τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Μωάμεθ ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καθ' ἣν ὁ Θεὸς «οὔτε ἐγέννησεν οὔτε ἐγεννήθη» καὶ ὅτι «ὁλόσφυρός ἐστι» [2]. Ὡς δικαιολογίαν δ' ἔφερεν ὁ αὐτοκράτωρ τὸ μὲν ὅτι οἱ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν μετατιθέμενοι Ἀγαρηνοὶ σκανδαλίζονται ταῦτα ἐν τῇ ἱερᾷ κατηχήσει ἀναγινώσκοντες, τὸ δὲ διότι τὸ *ἀνάθεμα* ἐφαίνετο ὡσεὶ στρεφόμενον κατὰ τοῦ Θεοῦ γενικῶς καὶ οὐχὶ κατὰ τῆς πεπλανημένης τοῦ Μωάμεθ δόξης περὶ Θεοῦ. Ὁ Πατριάρχης Θεοδόσιος Βοραδιώτης (1178-1183) [3] συνεκάλεσε σύνοδον, ἐν ᾗ ἐκλήθησαν καὶ προσῆλθον καὶ πάντες οἱ ἐν τῇ πρωτευούσῃ παρεπιδημοῦντες καὶ λόγῳ καὶ

---

[1] F. Dölger, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten. Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des oströmishen Reiches. 2. Teil: Regesten von 1025-1204. München und Berlin 1925 II, 87. Nr. 1529, 1530.

[2] Du Cange, Glossarium ἐν λ. «ὁλόσφυρος». Ὁ Sylburgius τὸ «ὁλόσφυρος» τοῦ Μωάμεθ ἑρμηνεύει «μονοπρόσωπος Θεός». Ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνὸς ἐν τῇ Πανοπλίᾳ αὐτοῦ, λέγει: «ὁλόσφυρον λέγει τὸν Θεόν, ἤτοι σφαιρικόν». Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ λέξις «ὁλόσφυρος» εἶναι γλωσσικῶς ἀδόκιμος καὶ δὲν ἀπαντᾷ παρ' ἄλλοις δοκίμοις συγγραφεῦσι. Μόνον τὸ «ὁλόσφαιρος» εἶναι ὀρθόν. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, Χρονογραφία (ἔκδ. Bonn) 278,15, ὡς ἑξῆς ἐκθέτει τὸ συμβάν: «ἔγκειται τῷ κατηχητικῷ πυκτίῳ μεθ' ἑτέρων ἀφορισμῶν καὶ τὸ ἀνάθεμα τῷ Θεῷ τοῦ Μωάμεθ, περὶ οὗ λέγει «οὔτε ἐγέννησεν οὔτε ἐγεννήθη», καὶ ὅτι ὁλόσφυρός ἐστι. τὸν τοιοῦτον τοίνυν ἀναθεματισμὸν ἀπαλεῖψαι τῶν ὅλων κατηχητηρίων βιβλίων προέθετο, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ πυκτίδος ἀρξάμενος. καὶ ἡ πρόφασις ὡς μάλα εὐπρόσωπος· ἔφασκε γὰρ ὡς εἰς σκάνδαλον πρόκειται τῶν μετατιθεμένων Ἀγαρηνῶν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς θεοσεβῆ πίστιν τὸ βλασφημεῖσθαι ὅλως Θεόν».

[3] Περὶ τοῦ Πατριάρχου Κων/πόλεως *Θεοδοσίου Βοραδιώτου* (1178/83) ὅρα: J. Hergenröther, Photius, Patriarch von C/pel. Regensburg 1869 τ. 1-3 III, 840. Σπυρ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου Τὰ σωζόμενα. Ἐν Ἀθήναις 1879/80 τ. 1-2 II, 554. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες (36-1884). Ἐν Κων/πόλει 1890. Krumbacher-Σωτηριάδου, Ἱστορία τῆς βυζ. λογοτεχνίας. Ἐν Ἀθήναις 1900 τ. 1-3 I, 412.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212

ἀρετῇ διακρινόμενοι ἐπίσκοποι μεταξὺ τῶν ὁποίων παρίστατο καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Μετὰ μακρὰν εἰσήγησιν τοῦ πατριάρχου, ἐγένετο διονυχιστικὴ συζήτησις, καθ' ἣν φαίνεται ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἔπαιξε τὸν κυριώτερον ρόλον. Ἡ σύνοδος, εἰσηγήσει τοῦ Εὐσταθίου, ἀρνεῖται τὴν παντελῆ διαγραφὴν τοῦ ἀναθέματος ἐκ τῶν κατηχήσεων, διὸ καὶ ἀναγκάζεται ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἐκδώσῃ τὸν δεύτερον «Τόμον», δι' οὗ ἐζήτει ὅπως τὸ ἀνάθεμα περιορισθῇ τοὐλάχιστον εἰς ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Μωάμεθ ἁπλῶς. Ἀλλὰ καὶ τὸν δεύτερον «Τόμον» ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος φαίνεται ὅτι ἀπέρριψε. Τότε ὁ αὐτοκράτωρ καλεῖ τὸν πατριάρχην καὶ πάντας τοὺς συμμετασχόντας εἰς τὴν σύνοδον ἐπισκόπους εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἔνθα ὁ ἰσχυρὸς τότε αὐτοκρατορικὸς γραμματεὺς Θεόδωρος Ματζούκης, πολλὰ ἀπειλήσας καὶ σύνοδον μάλιστα μεγαλυτέραν ὅτι προετίθετο ἐν τῇ πρωτευούσῃ νὰ συγκαλέσῃ, ἐν ᾗ καὶ οἱ τοῦ Πάπα ἀντιπρόσωποι θὰ ἐκαλοῦντο [1], ἐξεβιάζετο τούτους πρὸς ἀποδοχὴν τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀπόψεων καὶ ὑπογραφὴν τοῦ βασιλικοῦ «Τόμου». Ἀλλ' ὁ εὐθαρσὴς καὶ πεπαρρησιασμένος τῶν Θεσσαλονικέων Ἱεράρχης Εὐστάθιος, «ὁ πολὺς καὶ μέγας ἐν λόγοις», κατὰ τὸν Νικήταν Χωνιάτην [2], «ζήλου ἐπὶ τοῖς ἀνεγνωσμένοις πλησθεὶς καὶ μὴ ἐνεγκὼν Θεὸν ἀληθινὸν δοξάζεσθαι *ὁλόσφυρόν* τι διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος, «ἐσοίμην ἄν», ἔφη, «καταπεπατημένον ταῖς πτέρναις φορῶν τὸν ἐγκέφαλον, καὶ τοῦ σχήματος τούτου παράπαν ἀνάξιος», τὸν ἐπὶ τῶν ὤμων δείξας μανδύαν, «εἰ Θεὸν ἡγοίμην ἀληθινὸν τὸν παιδεραστὴν καὶ καμηλώδη καὶ πάσης πράξεως μυσαρᾶς ὑφηγητὴν καὶ διδάσκαλον»· ἐπεπήγεσαν οὖν ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις τούτοις οἱ ἀκηκοότες αὐτοῦ· ἦν γὰρ καὶ διατόρως ταῦτα φθεγγόμενος καὶ προδήλως

---

[1] Φαίνεται ὅτι μεταξὺ τῶν διισταμένων ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν πολλάκις ὑποθέσεων μερίδων ἐν Βυζαντίῳ συνήθης ἦτο ἡ ἀπειλὴ περὶ συνεννοήσεως μετὰ τῆς Παπικῆς ἐκκλησίας, μάλιστα πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην ἀπευθυνομένη. Οὕτω, ὁ τοσοῦτον ἄλλως ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Παπικὴν ἐκκλησίαν διακείμενος περίφημος μητροπολίτης Ναυπάκτου *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος* (ca. 1155 - 1233) δὲν ὀρρωδεῖ καὶ τὴν ἀπειλὴν ταύτην τῆς προσεγγίσεως πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἐν τῷ Δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας νὰ προβάλῃ τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ, τῷ ἑδρεύοντι ἐν Νικαίᾳ, ὅπως πειθαναγκάσῃ τοῦτον νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς κανονικῶς γενομένην τὴν ἀναγόρευσιν εἰς αὐτοκράτορα Ῥωμαίων τοῦ *Θεοδώρου* Ἀγγέλου Δούκα τοῦ Κομνηνοῦ ἐν ἔτει 1222 ὑπὸ τοῦ Χωματηνοῦ, ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Ὅρα G. Ostrogorsky, Gesch. d. byzant. Staates. München 1940 σ. 309. Παρθενίου Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου. Ἐν Ἱεροσολύμοις 1923 σ. 59 ἑξ. Πρβ. καὶ Matthias Wellnhofer, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Ætolien. Freising 1913.—Καὶ εἰς πλείστας ἄλλας περιπτώσεις ἡ ἀπειλὴ τῆς πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν προσεγγίσεως ἀπαντᾷ· ἔστω καὶ τοῦτο δεῖγμα τοῦ ἀποτροπιασμοῦ καὶ τοῦ δέους, μεθ' οὗ ἀντίκρυζον οἱ ἐν τῷ οἰκουμενικῷ πατριαρχείῳ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο.

[2] Χρονογραφία 282,2.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212

χαρακτηρίζων τὸν ζήλῳ εὐσεβείας πυρούμενον. ὁ δὲ τοῦ γράμματος ὑπαγορευτής, στὰς ἐννεὸς καὶ τὰ χείλη μύσας, παλίμπους εἶτα εἰς τὸν αὐτοκράτορα εἴσεισι. καὶ ὅς, τὰ λαληθέντα ἐνωτισάμενος, οἷον περιψοφηθείς, ποικίλος ἦν τὸν ἀπόλογον, τὸ μακρόθυμον ἐπηνεκὼς ὡς οὐδέποτε. καὶ ἑαυτὸν γὰρ τοῖς ἄγαν ὀρθοδοξοῦσι χριστιανοῖς ἐνέταττε, καὶ πατέρων ὡμολόγει πανευσεβῶν προελθεῖν, τοὺς φιλαιτίους ἐκκλίνων καὶ φιλοσκώμμονας. καὶ τὴν μετὰ τοῦ Θεσσαλονίκης κρίσιν πολὺς ἐνέκειτο ἐξαιτούμενος... μετὰ βραχὺ δὲ τοῦ πατριάρχου εἰς θέαν ἐκείνῳ ἐληλυθότος καὶ κατεπάσαντος τὰ εἰκότα τοῦ τε θυμοῦ ἔληξε, καὶ τῷ Εὐσταθίῳ συγγνώμην παρέσχετο ἐφ᾽ οἷς παρεφθέγξατο, ἐνδεδωκὼς αὐτῷ ὅσα ᾑρεῖτο ἀπολογήσασθαι, τελευταῖον δὲ καὶ αὐτὸς ἐπειπὼν ὡς «δεῖ σε σοφὸν ὄντα μὴ αἰσχρορρήμονα δείκνυσθαι μηδὲ θρασυστομεῖν παρακαίρια». Κατόπιν λοιπὸν τῶν γενομένων διαξιφισμῶν καὶ ἀντεγκλήσεων καὶ τῆς ἐν τέλει ἀμοιβαίως χορηγηθείσης συγγνώμης, ἐπῆλθε συμφωνία, καθ᾽ ἥν, ἀφοῦ ἀνεγνώσθη ὁ αὐτοκρατορικὸς ἐπὶ τοῦ ζητήματος «Τόμος», «καὶ πάντων ἐπαινεσάντων τὰ γεγραμμένα ὡς εὐσεβῶς ὀρθοτομηθέντα, καὶ περιχαρῶς ἐν αὐτῷ ὑπογράψαι καταθεμένων, ὁ σύλλογος διελέλυτο» [1].

Ὁ ἱστορήσας τὸ συμβὰν χρονογράφος Νικήτας Χωνιάτης οὐχὶ μετρίως τῇ εἰρωνείᾳ χρώμενος παρατηρεῖ ὅτι ἀμφότεραι αἱ μερίδες, ἥ τε τοῦ παλατίου καὶ ἡ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ἀπῆλθον ἀγαλλόμεναι ἐπὶ τὰ ἴδια, ὅτι ἑκάστη ἐνίκησε τὴν ἑτέραν: «καὶ οἱ μὲν ἀπῄεσαν ἀγαλλόμενοι ὡς τῇ οἰκείᾳ ἐνστάσει τὸν βασιλέα νενικηκότες· ὁ δὲ ἔχαιρεν ὡς τῇ ἑαυτοῦ καθυποκλίνας τούτους βουλῇ, καὶ σχὼν διὰ βραχυλογίας οὗπερ διὰ τοῦ πολυστίχου πρότερον τόμου οὐδαμῶς ἀφίκετο» [2]. Ἀλλὰ τὴν ἑπομένην συνελθοῦσα ἐκ νέου ἡ σύνοδος ἐν τοῖς Πατριαρχείοις καὶ ἐπαναγνοῦσα τὸν αὐτοκρατορικὸν «Τόμον», εὗρέ τινα ἐπιλήψιμα, διὸ καὶ ἤθελε ν᾽ ἀπαλείψῃ ταῦτα. Τὸ παλίμβουλον τῶν ἁγίων ἐπισκόπων ἦτο φυσικὸν νὰ παροξύνῃ τὸν αὐτοκράτορα, ὅστις «καὶ ὡς ἀνοηταίνουσι καθαρῶς ἐπεγκαλῶν τὸ τῆς γνώμης ἄστατον καὶ ἀγχίστροφον», ἐξεβίαζεν εἰς ἀποδοχὴν τοῦ διατάγματός του [3]. Τέλος, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τὰς τοῦ εἴδους τούτου διενέξεις, οἱ διαφωνοῦντες εὑρέθησαν σύμφωνοι ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον, ἐξ οὗ ἤρχισαν τὴν διαφωνίαν των! Ὡς λέγει περαιτέρω ὁ αὐτὸς Χρονογράφος [4]: «ὀψὲ δὲ καὶ μόλις συνῆλθοσαν, ἵνα τὸ μὲν ἀνάθεμα τῷ Μωάμετ τῶν κατηχητικῶν βιβλίων ἀπαλειφθῇ, ἐγγραφῇ δὲ ἀνάθεμα τῷ Μωάμετ καὶ πάσῃ τῇ αὐτοῦ διδαχῇ καὶ διαδοχῇ. καὶ τοῦτο

---

[1] Χρονογραφία 283,12.
[2] Αὐτόθι.
[3] Αὐτόθι.
[4] 284,4.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212

δογματίσαντες καὶ κυρώσαντες τῶν πολλῶν ἐκείνων συνόδων καὶ συλλόγων ἔληξαν».

Ἄξια σημειώσεως κρίνομεν καὶ τὰ περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου ἱστορούμενα, σχετικῶς πρὸς τὸν ἀνάδοχον αὐτοῦ καὶ ὁμώνυμον αὐτῷ Νικήταν, ἐπίσκοπον Χωνῶν[1], περὶ τοῦ ὁποίου λέγει ὅτι ἦτο «πάσης ἀρετῆς καταγώγιον, οὕτω δὴ προφητικὸς καὶ προβλέπων τὰ ἔμπροσθεν ὡς τοῖς μεγίστοις τῶν ὁρώντων ἐγκρίνεσθαι καὶ εἰς θαῦμα κεῖσθαι παρ᾿ οἷς ὁ ἀνὴρ ἐγνώριστο»[2]. Ὁ ἐπίσκοπος λοιπὸν Χωνῶν Νικήτας προεφήτευσε τὸν θάνατον τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, εἰπὼν τὸ περίεργον: «τῆς δὲ τελευτῆς αὐτοῦ ἐγγιζούσης *μανήσεται*»[3]. Ἀλλ᾿ οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ προφητευθὲν ὑπὸ τοῦ εἰρημένου ἐπισκόπου καὶ δὴ καὶ τὸ περὶ μανίας τοῦ αὐτοκράτορος· «τίς δὲ ἄρα ἔσται ἡ μανία καὶ οἷος ὁ τρόπος αὐτῆς, οὐδεὶς εἶχεν ἀκριβῶς συμβαλέσθαι τῶν εἰδότων τὸ προαγόρευμα»[4]. Αἱ γνῶμαι διίσταντο, ὥστε «οἱ μὲν γὰρ ἐς τὸ χρυσομανὲς ἀνέφερον τὸ προφοίβασμα, οἱ δ᾿ ἐς ἄλλο τι σαρκικὸν ἐλάττωμα ᾐχμαλώτιζον»[5]. Οἱ κληρικόφρονες ὅμως καὶ οἱ τοῖς Πατριαρχείοις προσκείμενοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ἀπέδιδον τὴν ἀσθένειαν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τιμωρίαν τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀποδεχθέντος τὸ ἀσεβὲς τοῦ Μωάμεθ δόγμα! Οὕτω πως ἡ σπερμολόγος τῶν Βυζαντίνων διάθεσις εὗρε τὴν αἰτίαν νὰ δώσῃ τὸ κτύπημα κατὰ τοῦ εἰς τόσας δόξας ὁδηγήσαντος τὸν στρατὸν τοῦ Βυζαντίου μεγαλεπηβόλου τούτου ἡγεμόνος του: «τοῦ δὲ προσεχῶς εἰρημένου δόγματος κινηθέντος, καὶ παραβόλως ἐνισταμένου τὰ πρῶτα τοῦ βασιλέως ἀληθῆ δοξάζειν Θεὸν τὸν παρὰ τῷ Μωάμετ *ὁλόσφυρον* καὶ μὴ γεγεννημένον ἢ γεννήσαντα Θεόν, πέρας εἰληφέναι πάντες τὴν προθέσπισιν ἔφασκον, ἐπεὶ καὶ μανίαν ἀτεχνῶς ὀρθήν τε καὶ χειρίστην τὴν δόξαν εἶναι ταυτηνὶ ὡς τῆς ἀληθείας ἐπίπαν ἀντίθετον»[6].

Ἀλλὰ σημασίαν ἔχει δι᾿ ἡμᾶς ἐνταῦθα οὐχὶ τόσον τὸ γεγονὸς καθ᾿ ἑαυτό, ὅσον ἡ στάσις τοῦ θαρραλέου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ καὶ ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἡ προσωπικότης αὐτοῦ ἤσκησεν ἐπί τε τοῦ Παλατίου καὶ ἐπὶ παντὸς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ θάνατος τοῦ γενναίου αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, ὅστις σημειωτέον ἐπῆλθεν ἐκ θλίψεως κυρίως διὰ τὰ ἐν τέλει τοῦ

---

[1] Ὅρα περὶ αὐτοῦ Σπυρ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομ. τοῦ Χων. Τὰ σῳζόμενα II, 439/40.

[2] Νικ. Χων. Χρονογρ. 284,13.

[3] Αὐτόθι 285,14.

[4] Αὐτόθι 285,18.

[5] Αὐτόθι 285,20.

[6] Αὐτόθι 285,21.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212

βίου αὐτοῦ ἀτυχήματα καὶ δὴ καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ στρατοῦ του τῇ 17 Σεπτεμβρίου 1176[1] ἐν τῇ ἐν Μυριοκεφάλοις μάχῃ, ν᾿ ἀποδοθῇ εἰς θείαν τιμωρίαν δι᾿ ἀσύνετον δῆθεν ἀποδοχὴν ὑπ᾿ αὐτοῦ αὐτοῦ τοῦ περὶ Θεοῦ δόγματος τοῦ Μωάμεθ! Μικρὰ πολλάκις γεγονότα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ δημιουργοῦν σοβαρὰ κριτήρια διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἱστορικῶν προσωπικοτήτων καὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τοῦ πλήθους.

Τὸ συμβὰν τοῦτο ἔλαβε πιθανώτατα χώραν μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ δὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1178—ὅτε, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ἐξεδόθησαν οἱ δύο «Τόμοι» τοῦ αὐτοκράτορος—καὶ 1180, ὅτε ἐπῆλθεν καὶ ὁ θάνατος τοῦ γενναίου τούτου ἡγεμόνος, ὁ ὁποῖος ἐπεδιώχθη ν᾿ ἀποδοθῇ εἰς τὸ ἐν λόγῳ συμβάν. Ἄρα ἐν ἔτει 1180, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης διέτριβεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Παρὰ τὴν ἀντιγνωμίαν, ὁ εὐγενὴς ἄλλως Ἱεράρχης ἔσπευσε ν᾿ ἀπαθανατίσῃ καὶ πρεπόντως νὰ ὑμνήσῃ τὸν πολλαχῶς τοῦτον εὐεργετήσαντα αὐτοκράτορα διὰ σπουδαίου θρηνῳδικοῦ «Ἐπιταφίου» λόγου του[2].

Ἡ ἀνωτέρω διένεξις μεταξὺ Παλατίου καὶ Πατριαρχείων φέρει εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἱστορικοῦ τὴν ἐπὶ πατριάρχου Ἰωάννου Ξιφιλίνου (ca. 1010/13 - 2 Αὐγ. 1075) διένεξιν μεταξὺ Συγκέλλων καὶ Πρωτοσυγκέλλων περὶ προκαθεδρίας καὶ τὴν σχετικὴν πρόσταξιν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Δούκα (1059/67), περὶ ἧς διὰ μακρῶν ἄλλοτε διελάβομεν[3]. Μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ταῦτα ἐγράφομεν τότε: «Ἡ πρόσταξις διὰ πρώτην φορὰν κάμνει σαφῆ καὶ ρητὴν διάκρισιν ζητημάτων, τὴν ἁρμοδιότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀπασχολούντων, καὶ ἑτέρων εἰς τὴν σφαῖραν τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων ἀνηκόντων, δι᾿ ἑκάτερα τῶν ὁποίων οὐδετέρα τῶν δύο τούτων ἀρχῶν —Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία—δικαιοῦται ὅπως ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰ τὴν ἑτέραν διαφέροντα ζητήματα»[4]. Εἶναι παντί που φανερὸν ὅτι καὶ ἡ περὶ οὗ ὁ λόγος διένεξις μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου ὑποκρύπτει τὴν ἀπαίτησιν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἡ Πολιτεία μὴ ἀναμιγνύηται εἰς τὰ καθαρῶς ἐκκλησιαστικὰ καὶ δὴ καὶ δογματικὰ ζητήματα. Τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο ἀποδεικνύει ἢ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἱκανωτάτου ἄλλως αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ

---

[1] A. A. Vasiliev, Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon, Byzant. Zeitschr. 27 (1927) 288. Τοῦ αὐτοῦ, Histoire II, 71/2. Ostrogorsky Gesch. σ. 277, Ἀμάντου, Ἱστορ. II, 341/3.

[2] Migne, P.G. 135, 973.

[3] Κων. Γ. Μπόνη, Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος, ὁ νομοφύλαξ, ὁ μοναχός, ὁ πατριάρχης καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ. Athen 1937 (Texte und Forschungen zur byzant.—neugriech. Philologie. Nr. 24) σ. 116/20, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

[4] Αὐτόθι σ. 118/9.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212

(1143/80) εἶχε τοιαύτην ἰσχύν, ὥστε ν' ἀποκρούῃ πᾶσαν ἐπέμβασιν τῆς Πολιτείας εἰς τὰ καθαρῶς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα.

Ἀναλύοντες καὶ κρίνοντες τὸ ἀνωτέρω συμβὰν θὰ ἠδυνάμεθα τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα νὰ συναγάγωμεν: α) Ὁ αὐτοκρατορικὸς γραμματεὺς Θεόδωρος Ματζούκης, τῇ ἐγκρίσει τοῦ αὐτοκράτορος, ἐκδίδει τοὺς δύο «Τόμους» περὶ τοῦ ὑπ' ὄψιν ζητήματος, ἀλλὰ χωρὶς πρότερον νὰ ζητήσῃ τὴν ἔγκρισιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς· β) ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία, ἅμα πληροφορηθεῖσα τὴν ἔκδοσιν τῶν «Τόμων», συγκαλεῖ σύνοδον, ἥτις ἀρνεῖται νὰ τοὺς ἐφαρμόσῃ· γ) προκαλεῖται σοβαρὰ διένεξις, καθ' ἣν ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς αὐστηρᾶς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, λάβρος ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γραμματέως καὶ ἐμμέσως κατ' αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος· δ) ἡ ἐπίθεσις τοῦ Εὐσταθίου τρομοκρατεῖ τὸν αὐτοκρατορικὸν γραμματέα, καὶ αὐτὸν τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ, ὅστις διακηρύττει τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτοῦ καὶ οἱονεὶ ἀπολογούμενος δικαιολογεῖ τὸν σκοπὸν τῆς ἐκδόσεως τῶν δύο «Τόμων», ὡς εἰς ὄφελος τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀφορώντων· ε) πρὸ τοῦ ἐν τῇ κλίνῃ κατακειμένου καὶ σοβαρῶς ἀσθενοῦντος αὐτοκράτορος ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ περὶ αὐτὸν μᾶλλον ἐκ σεβασμοῦ ἢ καὶ ἐξ οἴκτου φαίνονται ὑποχωροῦντες, ἀλλὰ τὴν ἐπομένην καὶ πάλιν ἀρνοῦνται τὴν ἔγκρισιν τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων· ϛ) ἐν τέλει ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ὑποχωρεῖ κατ' οὐσίαν, ἡ δ' Ἐκκλησία δέχεται ἁπλῶς νὰ διαγράψῃ ἐκ τῶν κατηχητικῶν βιβλίων τὸ ἀνάθεμα «κατὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ Μωάμεθ», ὅπερ ἐφαίνετο ὅτι ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ εἰς παρερμηνείαν ἐκ μέρους τῶν μεθισταμένων Μωαμεθανῶν, ἀλλὰ διατηρεῖ, καὶ μάλιστα ἐπὶ τὸ σαφέστερον ὁρίζει, τὸ ἀνάθεμα «*τῷ Μωάμετ καὶ πάσῃ τῇ αὐτοῦ διδαχῇ καὶ διαδοχῇ*».

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναλύσεως διαφαίνεται ἀναντίρρητος ἡ μεγάλη τῆς Ἐκκλησίας ἰσχύς, ἱκανῆς ν' ἀντιτάσσεται κατὰ τῆς εἰς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἐπεμβάσεως τῆς Πολιτείας καὶ ἐν τέλει νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἰδίας αὐτῆς ἀντιλήψεις. Ὁ μελετητὴς τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ καλὸν εἶναι νὰ ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὸ ἀνωτέρω συμβὰν τῆς διενέξεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, ἵνα καὶ ἐξ αὐτοῦ ὀρθοτέραν συναγάγῃ γνώμην.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:04:43 EEST - 167.114.118.212